

ОСНОВНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ТЮРЕМНОЇ РЕФОРМИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

THE MAIN PRECONDITIONS AND CONSEQUENCES OF THE PRISON REFORM IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY

Іваньков І.В.,

кандидат юридичних наук,
завідувач циклу кримінально-правових дисциплін
Чернігівського юридичного коледжу
Державної пенітенціарної служби України

Стаття присвячена дослідженню змісту тюремної реформи на території Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Основну увагу автор статті приділяє аналізу політичних, економічних і соціальних передумов реорганізації діяльності органів і установ виконання покарань. Аналіз змісту діючих на той час нормативно-правових актів та дослідження конкретних юридичних та історичних документів дозволили створити цілісну систему уявлень про діяльність органів управління і виконання кримінальних покарань під час підготовки та проведення тюремної реформи.

Ключові слова: тюремне управління; ув'язнені; тюремна реформа; система управління; місця ув'язнення; тюремні конгреси.

Статья посвящена исследованию содержания тюремной реформы в Российской империи в конце XIX века – начале XX века. Основное внимание автор статьи уделяет анализу политических, экономических и социальных предпосылок реорганизации деятельности органов и учреждений исполнения наказаний. Анализ содержания нормативно-правовых актов, действующих на то время, и исследование конкретных юридических и исторических документов позволили создать целостную систему представлений о деятельности органов управления и исполнения уголовных наказаний в процессе подготовки и проведения тюремной реформы.

Ключевые слова: тюремное управление; заключенные; тюремная реформа; система управления; места заключения; тюремные конгрессы.

The article is devoted to the research of the prison reform content in the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth century. The author gives the main attention to the analysis of political, economic and social conditions of background in the reorganisation of penal institutions. Content analysis of existing at that time legal acts and case studies of legal and historical documents disclosed an entire system of perception about the penal administration activity during the preparation and realization the prison reform.

Key words: prison administration, prisoners, prison reform, system of management, institution of confinement, prison congresses.

Постановка проблеми. Вивчення процесу розвитку інституту державного примусу і тюремної системи Російської імперії допомагає виявити природу історичних процесів на Україні, дореволюційна історія якої нерозривно пов'язана з Росією. Дослідження проблеми визначення ролі і значення пенітенціарної системи, її впливу на окремі сфери життя суспільства, держави в цілому, на різних історичних етапах є одним з ключових чинників для розуміння сучасних процесів, що відбуваються у суспільстві, пошуку найбільш оптимальних шляхів виходу з кризи органів і установ виконання кримінальних покарань.

Стан дослідження. Пенітенціарна система як інститут, що глобально впливає на політичну, економічну і духовну сфери життя суспільства, привертала і привертає інтерес багатьох дослідників кримінального та кримінально-виконавчого права. У дореволюційний період подібні дослідження проводилися такими вченими-юристами: С.В. Познишевим [1], М.С. Таганцевим [2], І.Я. Фойницьким [3], С.П. Мокринським [4]. Сучасні російські та українські науковці – М.Г. Детков [5], В.І. Селіверстов [6], О.І. Зубков [7], Г.О. Радов [8], В.М. Трубников [9], О.М. Джужа, І.Г. Богатирьов [10], А.Х. Степанюк

[11] – внесли значний внесок у вивчення окремих напрямків історії пенітенціарної системи України, у тому числі і за часів її перебування у складі Російської імперії. Найбільш щільно питаннями тюремної реформи на теренах Російської імперії опікувався сучасний російський вчений А.П. Печніков [12], але його наукові доробки були зосереджені, в основному, на адміністративних аспектах цієї проблеми.

Саме тому **метою даної статті** є комплексне дослідження передумов проведення тюремної реформи в Російській імперії, визначення основних напрямків її проведення та ступеню досягнення поставлених завдань.

Виклад основного матеріалу. У 1879 році царський уряд офіційно взяв курс на проведення тюремної реформи, необхідність якої визначалася суттєвими змінами у соціально-економічному та політичному розвитку імперії. Основною причиною розпочатих тюремних перетворень стало суттєве зростання числа злочинів, у тому числі і після скасування кріпосного права. Міністр юстиції Росії того часу М. Муравйов зазначав, що *«російська тюрма не є і не може бути тим, чим їй слід бути, тобто інститутом внутрішньої політики для боротьби із*

злочинністю. Вона, навпаки, підтримує і знову породжує злочин, бо арештант виходить з в'язниці зіпсований і безпорадний, дівається йому нікуди, суворе і тверезе дисципліноване життя йому не знайоме, працювати він не звик, не вміє або не хоче. За відсутністю в острозі чесної і законної роботи в ньому невпинно кипить робота злочинна, точна, невловима» [13, с. 505].

Також опосередкованою причиною необхідності тюремної реформи стала постійна участь Росії в міжнародних тюремних конгресах як реалізація прагнення царського уряду до підтримки міжнародного престижу. Слід підкреслити, що не усі науковці і сановники царського уряду одноставно підтримали ідею про необхідність тюремної реформи. Видатний російський юрист, професор Санкт-Петербурзького університету І.Я. Фойницький, свідчив: «Нарешті, зустрічається низка заперечень, серед яких – складність тюремної реформи, її дорожнеча, високі особисті якості, яких вона потребує від тюремного персоналу... Але ці труднощі переборні, і виявляється, що добра тюрма коштує державі дешевше поганій, тому що добрий персонал можна підготувати, і він істотно необхідний для правильного здійснення каральної діяльності. Тому тимчасові труднощі не можуть мати серйозного значення при оцінці реформування тюремного ув'язнення» [3, с. 299].

Розглянуті обставини підштовхували Росію до тюремної реформи, викликали пошук нових способів організації тюремної системи. Це знайшло свій вираз у діяльності численних урядових комісій. До 1879 р., коли офіційно розпочалася тюремна реформа, з метою її підготовки працювало «вісім великих комісій, зокрема: особлива комісія міністерства внутрішніх справ; міжгалузева комісія під головуванням товариша міністра юстиції Палена; особлива комісія із перегляду Уложення про покарання під головуванням обер-прокурора Фріша; комісія із складання загального систематичного проекту тюремної реформи» [5, с. 71].

До обов'язку всіх комісій входили аналіз сучасного для того періоду становища місць ув'язнення і вивчення досвіду попередніх тюремних перетворень в країні та за кордоном, зокрема, досвіду Англії, США, Франції, Германії тощо.

Вивчений досвід був покладений в основу тюремної реформи, юридичною основою якої став Закон від 11 грудня 1879 р. «Про основні положення, що мають служити керівництвом при перетворенні тюремної частини і при перегляді Уложення про покарання». Закон не містив певних конкретних вказівок про строки тюремної реформи і підкреслював необхідність «поступового устрою нових каральних установ та управління існуючих місць ув'язнення», тобто дозволяв здійснювати намічені заходи щодо модернізації системи місць ув'язнення у невизначено довгий час. Це пояснювалося нестачею коштів і заздалегідь перетворювало тюремну реформу на тривалий, затяжний процес. Тим не менш «певні положення закону мали позитивне значення і дозволяли досягнути суттєвої реорганізації місць ув'язнення. Закон від 11 грудня

1879 р. звів всі місця ув'язнення імперії до чотирьох основних видів: каторжних тюрем, виправних будинків, тюрем (губернських, повітових) та арештних будинків» [2, с. 912].

Каторжні тюрми замінили колишню каторжну трирівневу систему з поділом робіт на рудничні, кріпацькі і заводські. У процесі тюремної реформи юридично був оформленим ще один вид виправно-трудова установи – колонії для неповнолітніх злочинців. Ця заклади давали вихованцям початкову освіту і навички землеробства, скотарства і ремесла з метою утворити з них досвідчених сільських робітників і ремісників та забезпечити їм таким чином засоби до існування.

Згідно з офіційними даними на початку 80-х рр. XIX століття «до числа місць ув'язнення входили: 597 тюремних замків в губернських і повітових містах, а також тотожних з ними установ, що носили інші назви (кримінальні тюрми тощо); 6 тимчасових додаткових приміщень при цих тюрмах; 5 гамівних будинків; Петербурзька і Московська виправні тюрми; будинки попереднього ув'язнення в Петербурзі і Варшавська слідча тюрма; 11 пересильних тюрем; 32 виправних арештантських відділення...; 11 тимчасових центральних каторжних тюрем; 75 підслідних арештів у привисленських губерніях; 10 поліцейських будинків у Петербурзі; 16 поліцейських будинків у Москві. Всього налічувалося 767 установ» [14, с. 224].

Система управління місцями ув'язнення складалася з двох механізмів: відомчого, що діяв по вертикалі, і територіального, що поширював свою дію по горизонталі. Оскільки у дореформений період дізнання, слідство і пересилання арештантів входили до компетенції поліцейських органів, а тюрми розглядалися лише у якості місць тимчасового утримання ув'язнених, то напередодні тюремної реформи відомчу систему управління очолював Департамент виконавчої поліції міністерства внутрішніх справ. Управління місцями ув'язнення в губернських містах здійснював поліцмейстер, а повітовими тюремними замками – місцеві поліцейські справники, які мали повноваження безпосередніх начальників місць ув'язнення. За визнанням центральної влади, «між місцевими органами управління і центром не було постійного і нерозривного зв'язку, який надавав би центральному органу можливість стежити за правильністю дій підлеглих йому установ» [7, с. 13].

Значну участь в управлінні місцями ув'язнення брало Товариство піклувальне про тюрми – громадська організація, яка отримала у середині XIX ст. широкі повноваження в адміністративній та контрольній сферах. Таким чином, вертикальна система управління була розподілена між поліцією і Товариством піклувальним про тюрми. Це призвело до того, що існуюча система управління місцями ув'язнення не стала єдиним гармонійним механізмом. За думкою професора М.С. Таганцева, «складність тюремної справи, чисельність тюремного населення і залежна від нього чисельність персоналу, особливо у великих державах, вимагають об'єднання всієї

справи в одному управлінні. Роздроблення завідування в'язницями, яке існує і нині у багатьох країнах між багатьма відомствами представляється невідгидним в економічному і особливо у пенітенціарному відношенні» [2, с. 975].

У результаті реформи передбачалася реорганізація системи управління пенітенціарними установами на всіх розглянутих рівнях. Внаслідок цього реформування проводилося за трьома основними напрямками. Перший напрямок передбачав створення нового центрального відомчого органу. У відповідності з цим 27 лютого 1879 р, при Міністерстві внутрішніх справ було засновано Головне тюремне управління, що перейшло 13 грудня 1895 р. у відання Міністерства юстиції.

Діяльність Головного тюремного управління була підпорядкована вирішенню організаційно-правових завдань з метою впорядкування вельми розгалуженої тюремної галузі, що перебувала у незадовільному стані з метою її перетворення у єдину пенітенціарну систему на основі передового зарубіжного досвіду. Однак консерватизм, що домінував у кримінальній політиці царського уряду наприкінці XIX – на початку XX століття, та постійний брак фінансових коштів не дозволили повною мірою використати пенітенціарний досвід передових західноєвропейських держав у повному обсязі. Проте, за думкою відомого російського дослідника історії тюремної системи Росії професора А.П. Печнікова, *«за роки функціонування Головного тюремного управління були вироблені ті організаційно-правові основи діяльності пенітенціарної системи, що були запозичені всіма наступними політичними режимами на теренах колишньої Російської імперії» [12, с. 49].*

Другий напрямок реформування полягав у зміні системи управління на губернському рівні. З цією метою передбачалося введення державної тюремної інспекції, а також обмеження повноважень Товариства піклувального про тюрми і поліції. Третім напрямком у реформуванні системи управління була реорганізація посад доглядачів тюрем у посади начальників тюрем, а також створення штату професійних наглядачів. Переваги посади начальника тюрми перед доглядачем склалися в наступному: по-перше, начальнику передавалася вся повнота влади в тюрмі; по-друге, він призначався Головним тюремним управлінням, а не губернатором, що до-

зволяло підібрати професіоналів; по-третє, для начальника тюрми передбачалося підвищене утримання (оклад, пенсія, забезпечення казенної квартирою), що дозволяло закріпити кадри.

Висновки. Відміна кріпацтва в Росії спричинила за собою цілу низку реформ буржуазно-демократичного характеру, у зв'язку з чим виразно відчувалася необхідність у реформуванні тюремної галузі. Першу половину XIX століття можна позначити як період підготовки до тюремної реформи в Російській імперії, протягом якого відбувалося формування ідей і поглядів про необхідність тюремного реформування в правосвідомості російського суспільства з мінімальною їх реалізацією на практиці. Створення Головного тюремного управління в 1879 році поклало початок принципово новому етапу тюремної реформи в Росії – етапу практичного втілення теоретичних положень. Разом з тим створення Головного тюремного управління можна охарактеризувати як результат ліберальних течій в політиці російської монархії, оскільки новий орган виконавчої влади певною мірою поліпшив положення ув'язнених. Переведення Головного тюремного управління з Міністерства внутрішніх справ в Міністерство юстиції необхідно розглядати в руслі посилення реакції та зростання ролі поліції у внутрішній політиці російської монархії. Разом з тим передача Головного тюремного управління в Міністерство юстиції наблизила виконання кримінального покарання до судового відомства, збільшивши тим самим його контрольно-наглядові можливості.

Проблема організації управління тюрмами на місцях була розв'язана з введенням в губерніях тюремних інспекцій, що стали представниками Головного тюремного управління, через яких воно підтримувало зв'язок з окремими місцями позбавлення волі. Введення інспекцій стало необхідною умовою для одноманітного виконання покарання у вигляді позбавлення волі в усій імперії.

Подальші дослідження результатів тюремної реформи у Російській імперії, на наш погляд, повинні бути спрямованими на аналіз впливу її чинників на ув'язнених з метою їх виправлення, у тому числі за рахунок їх залучення до релігії і трудової діяльності, культури та освіти, тому що тільки при організації нормальних побутових, санітарно-гігієнічних та інших умов утримання виховні заходи могли дати очікуваний ефект.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Познышев С.В. Очерки тюрьмоведения. – М. : Издание Г.А. Лемана и Б.Д. Плетнева, 1915 г.
2. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. – У 2-х т. – Т. 2. – СПб. : Юристъ, 1902. – 1235 с.
3. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. – М. : Добросвет-2000; Городец, 2000. – 464 с.
4. Мокринский С.П. Наказание его цели и предложения. – М. : Университетская типография, 1902 г.
5. Детков М.Г. Наказание в царской России. Система его исполнения. – М. : Интерправо, 1994. – 638 с.
6. Уголовно-исполнительное право России: учебник / под ред. В.И. Селиверстова. 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – 576 с.
7. Зубков А.И. Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность / А.И. Зубков, Ю.И. Калинин, В.Д. Сысоев. – М. : Норма, 1998. – 172 с.
8. Радов Г.О. Першочергові проблеми сучасної пенітенціарної політики України на сучасному етапі / Проблеми пенітенціарної теорії і практики: збірник наукових праць Київського інституту внутрішніх справ. – К., 1996. – С. 12-13.
9. Кримінально-виконавче право України: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / В. М. Трубников, В. М. Харченко, О. В. Лисодід, Л. П. Оніка.; За ред. В.М. Трубникова. – Харків : Право, 2001. – 384 с.
10. Кримінально-виконавче право України: Підручник / О.М. Джужа, І.Г. Богатирьов, О.Г. Колб, В.В. Василевич та ін.; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М.Джужа. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.

11. Кримінально-виконавче право України : Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. проф. А.Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – 256 с.
12. Печников А.П. Главное тюремное управление российского государства (1879 – октябрь 1917 гг.) : автореф. дис... докт. юр. наук: 12.00.01 / Академия управления МВД России. – М., 2002. – 52 с.
13. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5 т. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1950. – Т. 2. – 582 с.
14. Министерство внутренних дел России: 1802-2002. Исторический очерк в 2-х томах. Т. 1 – Санкт-Петербургский университет МВД России: Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности / Под общей редакцией В.П. Сальникова. – СПб. : Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2002. – 272 с.